

DEMOKRASİNİN DENETİM MEKANİZMASI VE SİYASAL TOPLUMSALLAŞMA

Sunan : **Dr. Türker ALKAN**

Yönetenlerin yönetilenler tarafından denetlenmesi çok boyutlu bir olgudur. Konuya çeşitli açılardan yaklaşılabilir. Ekonomik, toplumsal, siyasal yapının işleyişi ile denetim için sağladığı ortam bir yaklaşım olabilir. Yasal, biçimsel, kurumsal süreçler bir başka bakış açısıdır. Kendi başına bağımsız bir değişken olarak görülme- se de, siyasal kültür, siyasal denetimin önemli çevresel koşulların- dan birisi olarak ele alınıp incelenmelidir.

Otoriter davranış, katılımcı eğilim, siyasal etkinlik duygusu gi- bi konularda yapılan pek çok araştırma, siyasal denetim için ge- rekli olan koşulların, toplumsal-kültürel-davranışsal ortamlarla çok yakın bir ilişki içinde bulunduğunu gösteriyor. Kişiye, alınan siya- sal kararların «hikmet-i hükümet» olmadığını, eleştirilebilir, hatta karşı konabilir nitelikte olduğunu düşündürten olgu nedir? «Siya- sal bilinç» nasıl kazanılır, hangi koşullar altında ve ne yönde deği- şir? Bu soruların yanıtını bulmak için yapılacak çalışmalar, aynı zamanda, siyasal denetimin toplumsal-davranışsal kökenlerini de ortaya çıkaracaktır.

Siyasal toplumsallaşma konusunda yapılan araştırmalarda; toplumsal sınıfların, ailenin, okulun, toplumsal olayların ve bası- nın değişik bağlam ve oranlarda etkili bir rol oynadığı gözleniyor. Ailede ve okulda sağlanan katılım ortamı ile siyasal katılım eğilimi arasında ilişkiler bulunuyor (Almond ve Verba, 1963: 331-332, 334- 335, 338-340, 346-349. Sanford, 1973: 19-171. Rush ve Althoff, 1971: 42-43). Siyasal etkinlik duygusunun ilkökul sonlarında kazanıldığı ileri sürülüyor (Hess ve Torney, 1967: 91). Ankara'da ilkökul beşin- ci sınıf çocukları üzerinde yapılan bir araştırmada (Avcı, 1976) önemli ölçüde siyasal ilgi, bilgi ve katılım isteğinin geliştiği görülü- yor.

Bu ve benzeri bulgular, siyasal bilincin gelişmesinde ilkokulların ve okutulan ders kitaplarının rolü sorununu ön plâna çıkarıyor. ABD'de ilkokul ders kitapları üzerinde yapılan araştırmalarda, küçük yaştaki çocuklara ve emekçilerin oturduğu yörelerde yaşayan çocuklara, siyasal düzen konusunda gerçek dışı bilgiler verildiği görüldü. Burjuva sınıfı çocukları, yaşları ilerledikçe, siyasal düzenle ilgili daha gerçekçi bilgiler alarak, geleceğin «yönetici sınıfı» olma niteliğini ve yeteneklerini geliştirirken; emekçi kesit çocuklarına, gerçek dışı ve idealize edilmiş bir düzen imgesi verilerek, «uydu yurttaşlar» niteliği kazandırılıyordu. Emekçi çocuklarına, çelişkinin değil, uzlaşmanın egemen olduğu çoğulcu bir toplumda yaşadıkları; azınlık haklarının değil, çoğunluk yönetiminin geçerli olduğu anlatılıyordu, (Litt, 1963: 69-75; Harrington, 1973: 131-159). Böylece, okul, değişik toplumsal sınıflardan gelen çocuklara verdiği farklı eğitimle, onları, gelecekte kendileri için düşünülen rollere hazırlıyor. Böyle bir toplumsallaşma sürecinden geçen emekçi sınıf çocuklarının, siyasal düzenin denetimi yönünde geliştirecekleri becerinin, burjuva sınıfı çocuklarından çok daha düşük düzeyde olacağı beklenebilir.

Türkiye'de, siyasal bilincin gelişmesinde, ilkokulun ve ilkokulda verilen derslerin etkisi konusunda yapılmış kapsamlı araştırmalar yok. Fakat, yukarıda sözü geçen Avcan'ın araştırmasının yanı sıra, Tuğrul (1973: 95), Frey (1963: 38), Roos, Roos ve Field'in (1968: 194) rapor ettiği araştırmalarda, ilkokulun ve bu düzeyde okutulan Yurttaşlık Bilgisi kitaplarının etkili olduğunu gösterecek belirtiler var.

İlkokul Yurttaşlık Bilgisi kitaplarının siyasal denetim sağlayacak bir bilinç gelişmesinde ne oranda etkili olabileceklerini göstermek için, bir ilkokul öğretmeninin anısına değinebiliriz: «193... mebus intihabı günü sandığa reyimi atacaktım. Sınıftaki çocuklar da görsünler, şimdiden rey atmaya öğrensinler hem de dersin bu surette bir de uygulaması olur düşüncesiyle onları da sandık başına götürmüştüm. Bana üzerinde muhtelif isimler yazılı kırmızı bir kâğıt verdiler, bunu sandığa attım. Nüfus hüviyet kâğıdımı damgalattım ve sınıfımla okuluma döndüm. Sınıfta demokratik bir hava içinde münakaşa ederek yetişmiş olan çocuklarım bunu yadırgamışlar ve neden istediğimi yazmayıp da verilen kâğıdı attığımı sorup durarak beni terletmişlerdi,» (Akyüz, 1972: 311).

Türkiye'de Cumhuriyet döneminde okutulan İlkokul Yurttaşlık Bilgisi kitaplarının içerik çözümlemesini yaparak, çocuklarımıza verdiğimiz siyasal eğitimin niteliğini ve gösterdiği değişimleri bir dereceye kadar anlayabiliriz. Böyle bir araştırmanın, siyasal denetimle ilgili olabilecek bulguları aşağıda kısaca verilmiştir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada, ilkokullarda okutulan dördüncü ve beşinci sınıfların Yurttaşlık Bilgisi kitapları incelendi. Cumhuriyet yönetiminin ilk ders programları 1924 yılında uygulamaya başlandığı için ve Yurttaşlık Bilgisi dersleri 1969'da kaldırılarak Sosyal Bilgiler dersleri ile birleştirildiğinden, inceleme bu iki tarih arasında kalan kitapları kapsadı.

Periyodik olarak dörder yıl seçildi, elde edilen dönemlerin her birinde birden fazla yazarın bulunması durumunda, yazarlar arasında tesadüfi örneklemeye göre birisi alındı. Yalnız, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, seçilen dönemlerde basılmış kitap bulunamadığı için, 1924-1933 arasındaki süreye dörder yıllık periyodlar uygulanamadı. Böylece saptanan ve içerik çözümlemesi uygulanan kitaplar EK I'de gösterilmiştir.

Araştırmada kullanılacak kategoriler, kayıt birimleri ve bağlam birimleri saptanıp tanımlandıktan sonra, ele alınan kitapların tümünü kapsayacak biçimde kodlama yapıldı.

Değerlendirme sürecinde, resimler çıktıktan sonra her kitapta salt yazılı olarak kaç sayfa kaldığı hesaplandı, her sayfadaki ortalama sözcük sayısı ile sayfa sayısı çarpılarak, her kitaptaki ortalama sözcük sayısı bulundu. Kategorilerin aldığı puanlar, kitaptaki sözcük sayısına bölünerek **yoğunluk sayıları** saptandı. Bir çok durumda, bu yoğunluk sayısı son derece düşük olduğu için, grafik ve tablolarda gösterilebilmelerini sağlamak amacıyla, kitap sözcük sayılarının işlemde önce yüze bölünmesi yoluna gidildi. Böylece, kategorilerin anlamlı bir biçimde karşılaştırılmasına elverecek ortak bir temel elde edildi.

Temlerin, işlevsel, yararlı, doğru, haklı, güçlü olduğu yolunda değerler taşıyan ve bu nitelikleri toplum açısından açıkça olumlu olarak değerlendiren yargılar «olumlu» sınıfında; bunun tersini öne-

renler «olumsuz» sınıfında; bir yargı vermeden sürdürülen anlatımlar «yansız» sınıfında puanlandırıldı.

BULGULAR

İncelenen kitaplarda, siyasal düzenin «denetlenebilir olduğunu» ve «denetlenmesi gerektiğini» gösterecek yönde bir siyasal bilinç gelişimine yol açacağı düşünülen şu altı öge ele alındı: A — Demokrasi, B — Seçim Düzeni, C — Siyasal Partiler, D — Bireysel Özgürlükler, E — Kitle İletişim - Etkileşim Araçları, F — Devletle Yurttaşların Karşılıklı Yükümlülükleri.

Devletle Yurttaşların Karşılıklı Yükümlülükleri ögesi de üç alt-öge içinde ele alındı: a) Yurttaşların Devlete Karşı Ödevleri, b) Devletin Yurttaşlara Karşı Geleneksel Ödevleri, c) Devletin Yurttaşlara Karşı Sosyal Ödevleri.

Bu ögelerin incelenen dönemlere göre nasıl değiştiği Tablo I'de gösterilmiştir.

Şimdi, bu ögelerin gösterdiği değişimleri teker teker ele alarak incelemeye çalışalım.

A. Demokrasi

Tek parti döneminde, incelenen kitaplarda, demokrasi sözcüğünün bir kez bile geçmediği görülüyor. Bu dönemde, otoriter aile yapısını savunan görüşlerin yanında, aile içi demokrasi anlayışına yer veren görüşlerin de zaman zaman ortaya çıkması ilerdeki gelişmelerin bir çeşit hazırlayıcısı olarak düşünülebilir: «Bir genç, vadesi veya pederiyle bazı hususlarda fikren ihtilâfa düşmüş olursa, düşündüğünü ve bildiğini güzelce anlatmak, iknaya çalışmak mecburiyetindedir. Fakat onlarla asla istihfaf edemez,» (1924, 4. Sınıf: 64). Fakat, ulusal yönetim düzeyinde, demokratlaşma eğilimi izlenmediği gibi, Atatürk döneminde, karşı görüş sayılabilecek cümlelerle de karşılaşırız :

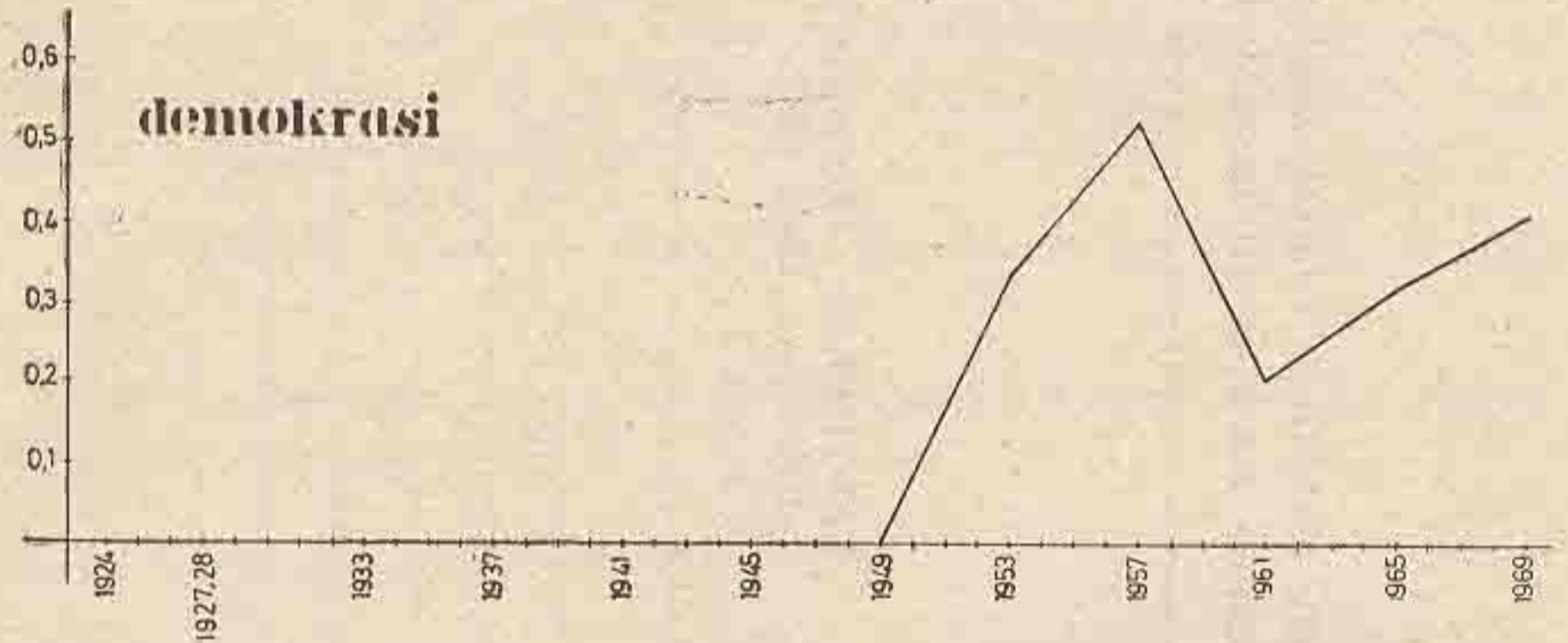
«Bir hükümetin iyi idare edilmesi ve yaşayabilmesi için milletin ileri gelenlerinden fikir sorulmak lâzımdır,» (1927-1928, 5. sınıf: 15). Görüldüğü gibi, iyi bir yönetim için halkın çoğunluğuna danışılması gerektiği görüşü henüz akla gelmiyor.

**Tablo I : Demokratik Denetime Olanak Sağlayacak Siyasal Bilinç
Gelişimine Katkıda Bulunacak Öğeler**

Dönemler	Demokrasi	Seçim Düzeni	Siyasal Partiler	Kitle İletişim Etkileşim Araçları	Bireysel Özgürlükler	Devletle Yurttaşların Karşılıklı Yükümlülükleri			Devletin Yurttaşlara Karşı Sosyal Ödevleri
						Yurttaşların Devlete Karşı Ödevleri	Devletin Yurttaşlara Karşı Ödevleri	Devletin Yurttaşlara Karşı Sosyal Ödevleri	
Atatürk	0	0.260	0	0.062	0.353	0.598	0.527	0.084	
İnönü	0	0.344	0.050	0.067	0.144	0.718	0.431	0.087	
DP	0.435	1.132	0.172	0.426	0.118	1.377	0.721	1.190	
1961-1969	0.294	0.645	0.240	0.172	0.129	0.945	0.682	0.124	
Tek Parti	0	0.296	0.021	0.064	0.263	0.650	0.486	0.086	
Çok Parti	0.325	0.749	0.225	0.227	0.126	1.038	0.690	0.138	

Demokrasi ögesi, incelenen kitaplar içinde ilk kullanıldığı yıl olan 1953'de birden bire en yüksek düzeye ulaşamıyor (Grafik 1). 1953-1957 arasında, 0.330'dan 0,525'e yükselen bir yoğunluk puan artışı izliyoruz. 1961'de düşüş, alışma etkisine bağlanabileceği gibi, 27 Mayıs devrimi ile birlikte, demokratik mekanizmanın geçici bir süre için bile olsa askıya alınmasına da bağlı olabilir. Nitekim, seçim sisteminin işlemeğe başladığı yıllarda, Demokrasi ögesinde düzenli bir yükselme başladığını izliyoruz. Bu da, ikinci olasılığın ağır bastığını gösteriyor olmalı.

İncelediğimiz ögeler arasında, görünüşe göre, siyasal ortam değişikliklerinden en fazla etkilenen, bu değişikliklere karşı en duyarlı öge, Demokrasidir.

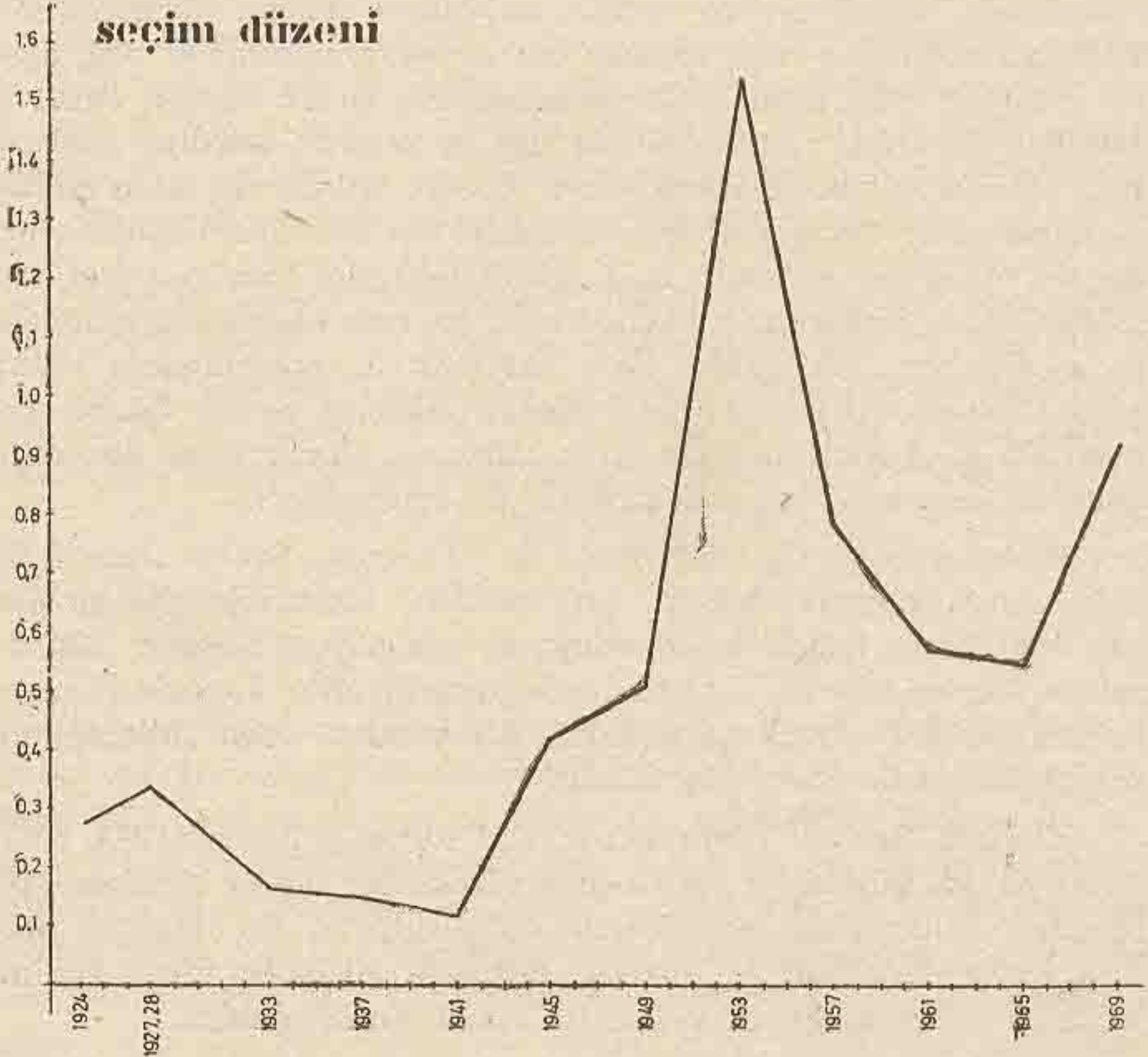
DP dönemi kitaplarında, demokrasinin, sadece siyasal bir olgu olarak değil, genel anlamda toplumsal etkileşim yöntemi olarak da önemli bir yer tuttuğu izleniyor. «Herhangi bir arkadaş sınıf için, okul için, aile için veya memleket için zararlı olabilecek yanlış bir düşünceye kapılır ve bu düşüncelerini söylerse ona fena muamele yapmak, hakaret etmek doğru değildir. Onu böyle yanlış düşüncelere götüren sebepleri araştırmalı ve onun düşüncelerini düzeltmeğe çalışmalıyız,» (1953, 5. Sınıf. 84). «Aile fertleri arasında fikir ayrılıkları çıkabilir. Bu takdirde herkes kendi görüşünü anlatır. Bu münakaşalarda birbirimize kızıp darılmamalı, acı sözler söylememeliyiz. Düşüncelerimizin yanlış olduğunu anladığımız zaman inat etmiyerek düzeltmeliyiz. Başkalarının fikrine saygı göstermek demokrasinin birinci şartıdır. Bir ailede dirlik düzeni ancak bu suretle mümkün olur,» (1974, 4. Sınıf: 10).

B. Seçim Düzeni

Seçim düzeni, tek parti döneminde 0,296; çok parti döneminde ise 0,749 yoğunluk puanı aldı. Yoğunluk artışı ile birlikte, olumlu - olumsuz puan oranlarında da farklılıklar olduğunu görüyoruz. Tek parti döneminde alınan olumlu puan % 22 iken, çok parti döneminde % 29'a çıktı; olumsuz puan ise % 2'den % 1'e indi.

Grafik 2'de, Seçim Düzeni ögesinin, incelenen yıllara göre nasıl değiştiğini görüyoruz. Bir çok diğer ögeye bakışla, Seçim Düzeninin, 1924 yılında oldukça yüksek bir düzeyde başladığı, 1927-1928'de ise yükseldiği izleniyor. Bu görünüm, Seçim Düzeninin, Cumhuriyet rejimini meşrulaştırıcı öğelerden biri olarak kullanıldığını göstermektedir.

GRAFİK.2

dığını düşündürüyor. Nitekim, Atatürk döneminde, Seçim Düzeni % 35 olumlu puan almıştır ki, incelenen dönemler içinde, bu en yüksek olumluluktur. Aynı biçimde, 1924'de alınan olumluluk puanı da % 45'dir, bu da, incelenen yıllar içindeki en yüksek olumluluk düzeyidir.

1924'den 1927-1928'e yoğunluk puanlarında bir yükselme olmakla birlikte, olumluluk oranı % 36'ya düşüyor. Fakat, bu düzeyde bile, tüm Cumhuriyet dönemindeki ikinci yüksek olumluluk oranı 1927-1928'de alınmıştır.

İlk yıllarda Seçim Düzenine verilen bu önem, terimsel olarak, demokrasinin değil Cumhuriyetin bir niteliği olarak belirleniyor. «Cumhuriyet, memleketin memleket halkı tarafından idare edilmesi demektir. Halkın memleket idaresine iştirak hakkı, intihab ile istimal olunur,» (1924, 5. Sınıf: 5). Bununla birlikte, Atatürk döneminde seçime verilen önemin en yüksek düzeye ulaştığı 1927-1928 eğitim yılında bile, seçimle ulusal istem arasındaki bağ, açık bir biçimde belirlenmiş veya benimsenmiş değil: «Şehir emaneti İstanbul ile Ankara'ya mahsustur. Bu iki şehirde belediye reisi yerine şehir emini bulunur. Belediye reisleri intihab ile tayin edildiği halde şehir eminlerini idare-i milliye ile Dahiliye Vekili nasbeder,» (1927-1928, 4. Sınıf: 106). Görüldüğü gibi, Seçim Düzeni ve ulusal istem, birbirinden bağımsız iki kavram olarak ele alınmaktadır. Nitekim, 1927-1928 yılları, Cumhuriyet dönemindeki ikinci yüksek olumluluk oranını belirlemekle birlikte, Seçim Düzeni konusunda % 4 olumsuzlukla, aynı zamanda, Cumhuriyet dönemindeki en yüksek olumsuzluk oranını da içermektedir.

Bu gözlemler, Cumhuriyetin ilk yıllarında, Seçim Düzeni ile ilgili olarak karşıtlar birliği (ambivalence) biçiminde nitelenebilecek bir tutum içinde bulunulduğunu gösteriyor olabilir. Bir taraftan, Seçim Düzeni, Cumhuriyetin meşruiyetine katkıda bulunabilecek bir öge olarak görülmekte, öte yandan, doğurabileceği sonuçlar kuşku ile karşılanmaktadır.

Nitekim, Serbest Fırka denemesini izleyen yıllarda (1933, 1937, 1941) Seçim Düzeni ile ilgili ögede sürekli bir düşüş izleniyor. Aynı düşüş, olumluluk puanlarında da görülüyor. Bu düşüşte, Serbest Fırka denemesi ile birlikte, dünyada güçlenen faşist eğilimlerin ve doğan savaş ortamının da etkisi olmuş olabilir.

Dışarda faşizmin yenilgisi, içerde ise çok parti döneme geçiş hazırlıkları, Seçim Düzeni ögesinde, 1945 yılında önemli bir yükselme görülmesinin nedenleri olarak yorumlanabilir. 1949 yılında, yükselme, yavaş da olsa sürüyor. Bütün bunlara karşın, İnönü döneminde, Seçim Düzeni ögesi, % 7'lik olumlu puan oranı ile, dönemler arasındaki en düşük olumluluk düzeyindedir.

Beklenebileceği gibi, iktidar değişikliğini izleyen 1953 yılında, Seçim Düzeni en hızlı yoğunluk puanı yükselişini gösteriyor. 1949'da 0,503 olan puan, 1953'de 1.539 oluyor. 1953'de sadece puan yükselmesi değil, seçimlerin ne denli önemli olduğunu vurgulayan nitelik değişmesi de izleniyor: «Belediye seçimlerine katılmayan, bu seçimlerde oy vermiyen bir hemşeri kendi ailesi, mahallesi ve bütün hemşerilerinin yiyecek ve içeceği ve yakacağı şeylerle ilgilenmiyor, bunları ve kendisini düşünmüyor demektir,» (1953, 4. Sınıf: 54).

1957'de izlenen önemli düşüş ise, alışkanlık etkisine bağlanabileceği gibi, DP'nin, muhalefet partilerine karşı takındığı sert tutumun da bir yansıması olabilir. 27 Mayıs'ın etkisine yorulabilecek bir düşme eğilimi, 1961 ve 1965 yıllarında yavaşlayarak sürüyor, 1969'da ise tekrar bir yükselme izleniyor.

Olumluluk puanları dönemler bakımından incelenerek olursa, İnönü döneminde % 7 olduğu halde, DP döneminde % 22'ye, 1961-1969 döneminde ise % 32'ye çıktığını görüyoruz. Atatürk döneminden sonra, incelenen dönemler ve yıllar arasında, Seçim Düzeni'nin yoğunluğunda dalgalanma olsa bile, olumluluğunda düzenli bir artış izlenmesi, kurumlaşma eğiliminin bir belirtisi olarak ele alınabilir.

C. Siyasal Partiler

Siyasal Partiler ögesi, tek parti döneminde 0,021 yoğunluk puanı aldığı halde, çok parti döneminde büyük bir artış göstererek 0,225 yoğunluk puanına çıkmıştır. Atatürk döneminde bu konuya hiç değinilmediğini görüyoruz. Fakat, bu ögenin, İnönü döneminde de gerektiği gibi işlenmediği görülüyor. İnönü döneminde, sadece 1941 yılında okutulan ders kitabında Siyasal Partiler ele alınıyor ve tüm İnönü dönemi sadece 0,050 yoğunluk puanı ile temsil ediliyor. 1941 yılındaki siyasal parti görüşü ise şu: «Bazı

memleketlerde birkaç siyasal parti vardır. Bunlardan her birisi millet işlerinin başka başka yollardan yürütülmesini dilerler. Her bir parti, kendi dileğinin önde tutulmasını istediğinden bu memleketlerde millet hayatının düzen ve gidişi de zaman zaman bozulur, karışıklıklar meydana gelir... Bugün bizim bir tek partimiz vardır: Yalnız halk için kurulmuş olan ve bütün milleti **halk** diye bağrına basan bu parti, hepimizin malı olan **Cumhuriyet Halk Partisi**'dir. Bizi bugünkü eşsiz millet haline getiren, canımız kadar sevgili altı oku bize bağışlayan odur,» (5. Sınıf: 26). Görüldüğü gibi, CHP, **ulusu bağrına basan** ve ona iyilikler yapan paternalist bir imge ile sunuluyor. Bu tutuma karşın, İnönü döneminde, Siyasal Partiler ögesinin aldığı olumlu puan oranı % 45, yansız puan oranı ise % 55'tir.

DP döneminde ise, Siyasal Partilerin aldığı yoğunluk puanı yükselirken, olumluluk oranı da % 75'e çıkıyor. Yansız puanlar % 25'e iniyor. Her iki dönemde de, Türk siyasal yaşamında partilerin olumsuz rol oynadığını gösteren bir cümleye rastlanmıyor.

1961-1969 arasında ise durum oldukça değişiyor. Bu dönemde, Siyasal Partiler ögesinin yoğunluk puanları artışını sürdürerek 0,240'a çıkarken; olumlu puanların oranı % 35'e düşüyor, % 43 oranında da olumsuz puan görülüyor. Bu olumsuz puanların tümü, DP'nin eleştirisinden kaynaklanmaktadır. Siyasal Partilerin aldığı olumsuz puan oranı 1961 yılında % 35 olduğu halde, 1965'de % 62'ye çıkıyor. DP'ye yönelen bu eleştirilerin 1969'da gücünü geniş ölçüde yitirdiğini ve % 8'e indiğini izliyoruz. Olumlu puanların değişimi de, bu dönemde 1961'de % 34, 1965'de % 30, 1969'da % 48 olmuştur.

Görüldüğü gibi, DP deneyimi, 1961 ders kitaplarında, siyasal partilerle ilişkili olarak oldukça önemli bir olumsuz imge gelişimine neden olmuştur. Bu durum, 1965'de en yoğun düzeyine ulaşmakta, sonra hızla önemini yitirmektedir.

D. Bireysel Özgürlükler

Bu öge, tek parti döneminde 0,263, çok parti döneminde ise 0,126 puan almıştır. Olumsuzluk oranları her iki dönemde de aynıdır (0,095). Buna karşın, tek parti döneminde olumluluk oranı % 72 iken, çok parti döneminde % 89'a çıkmıştır.

Bu ögenin olumlu - yansız - olumsuz puan oranlarındaki değişimler Tablo II'de, incelenen yıllara göre değişimi ise Grafik 3'de gösterilmiştir.

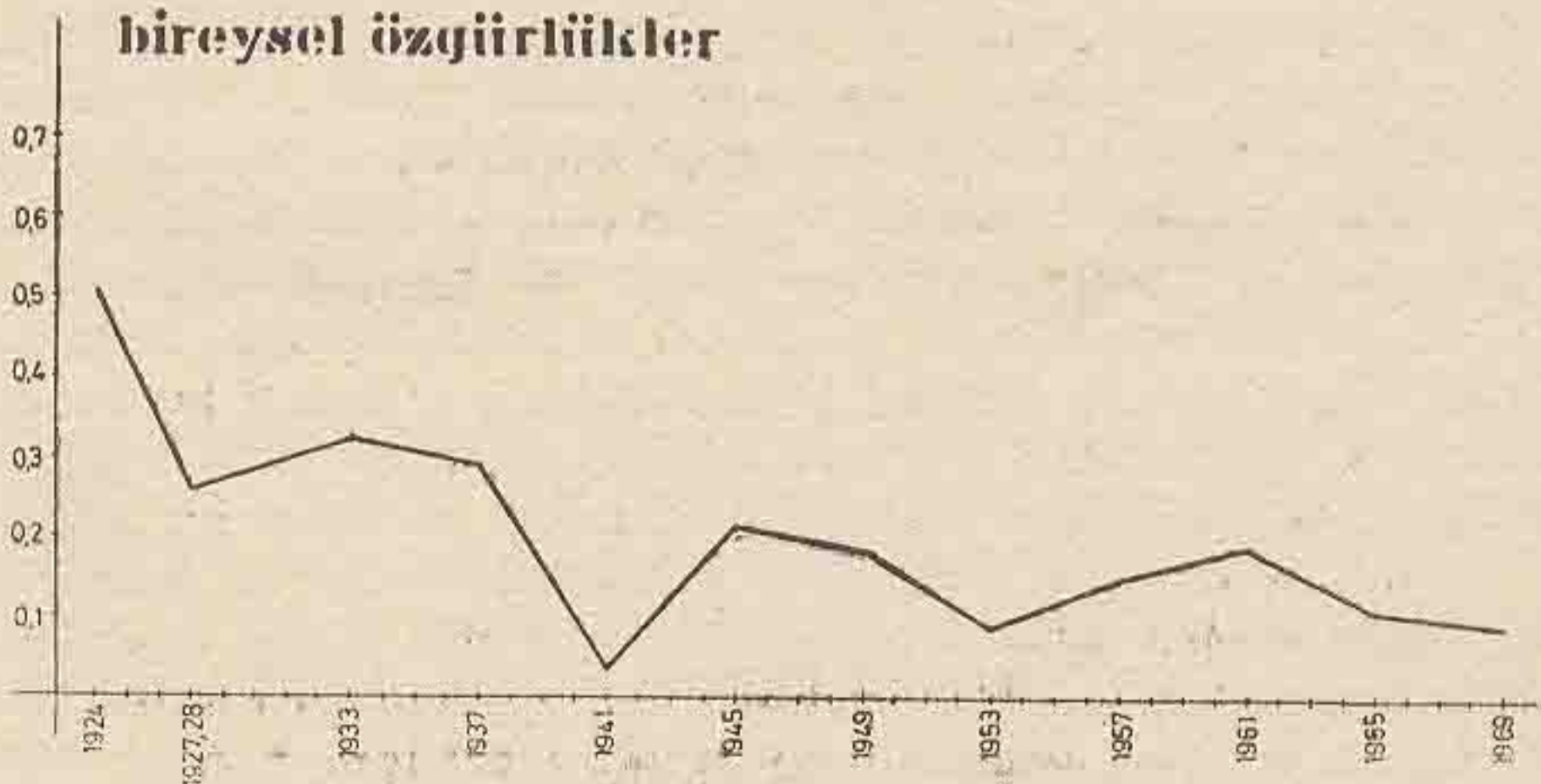
Tablo II : Bireysel Özgürlüklerde Olumlu - Yansız - Olumsuz Puan Oranları

Dönemler	Olumlu %	Yansız %	Olumsuz %
Atatürk	72	16	12
İnönü	73,5	23,5	3
DP	77	2	21
1961-1969	91,5	2,3	6,2

Dönemler bakımından incelendiği zaman, olumluluk oranlarında düzenli bir artış görülüyor. Olumluluk oranlarındaki artış, 1924-1961 arasında % 72'den % 77'ye yükselirken; 1961-1969 döneminde büyük bir sıçrama ile % 91,5'e çıkıyor.

Bu oranların ve Grafik 3'ün incelenmesinde asıl ilginç olan ve beklenmedik sonuç, Bireysel Özgürlükler ögesinin, DP döneminde en yüksek olumsuzluk oranını ve en düşük yoğunluk puanlarından birisini alması; buna karşılık, Atatürk döneminde en yüksek yoğunluk puanını kazanmasıdır.

GRAFİK 3

1924 yılında basılan ders kitabı 0,505 yoğunluk puanı ile, Cumhuriyet döneminde bu konuya en fazla ağırlık vermektedir. 1927-1928 ders kitabında düşme olmakla birlikte, hâlâ Cumhuriyet ortalamasının çok üstünde bir yoğunluk puanı var. 1927-1928'de izlenen düşmede, Mart 1925'de çıkan Takriri Sükûn Yasasının da etkisi olmuş olabilir. Hafif iniş çıkışlarla birlikte, bu öge, Atatürk döneminde, diğer dönemlere bakışla en yüksek yoğunluk düzeyinde kalmaktadır.

Bu ögenin 1924 yılında çok yüksek başlaması, Osmanlı yönetimi döneminden güçlü bir biçimde aktarıldığı izlenimini veriyor. İkinci Meşrutiyet'in kökeninde Padişah baskısına karşı yürütülen yoğun uğraşın yatması, bireysel özgürlüklerin kazanılması ile toplumsal sorunların geniş ölçüde çözülebileceğine ilişkin kanının o dönemde yerleşmiş olması, Cumhuriyetin ilk yıllarında güçlü bir biçimde etkisini sürdürmüşse benziyor. Belli ki, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yeni düzenle birlikte bireysel özgürlüklerin de sağlam bir temele oturtulduğu görüşü işlenerek, bu öge, **Cumhuriyetin meşruiyetini sağlayan** değişkenlerden birisi olarak kullanılmıştır.

Aşağıdaki alıntılar, o dönemin ders kitaplarında egemen olan havaya örnek olabilir: «Hürriye-i fikriyeyi, her ne surette olursa olsun, kayıt altına almak doğru olamaz. Bir memlekette hürriyet-i fikriye olmazsa, tufan gibi zekâlar, sahrada taşlara çarpa çarpa zayi olup giden seller gibi mahvolur,» (1924, 4. Sınıf: 88).

Bu ders kitaplarının nitelik incelemesinden şöyle bir genelleme çıkarılabilir, bir dönemde hangi kavram daha önemli gözüktüyorsa; diğer kavramların tanımında, önemli sayılan o kavramlar kullanılıyor. Kavramlara verilen görece ağırlıkları, kabaca da olsa, bu yoldan anlamaya çalışabiliriz. Şu örnek, bu yönden ilginç olabilir: «Say, hürriyettir,» (1924, 4. Sınıf: 12). Böylece, emeğin önemi, özgürlükle belirtilmeğe çalışılıyor; özgürlük, emeğin bir çeşit ölçüğü oluyor. Fakat, bireysel özgürlükten daha önemli bir başka kavramın, ulusçuluğun, bireysel özgürlüğün tanımında nasıl kullanıldığını da görüyoruz: «Meselâ: vatanımızın herhangi bir parçasına düşman tecavüzü olsa, bir çok insan, bu tecavüzü men için hükûmete yardım edeceklerini harice karşı ilân etmek üzere bir yerde toplanırlar, nutuklar söylenir. İşte ahalinin şu surette toplanmasına (ictima) veya (miting) denir,» (1927-1928, 5. Sınıf: 40) Ulusal bir sorundan hareketle, toplanma özgürlüğü tanımlanmaya

çalışılıyor. Böylece, hangi kavramın ne ile tanımlandığına bakarak, kabaca da olsa, bir çeşit önem sıralaması yapılabilir. Yukarıda verilen örneklerle, bireysel özgürlüklerin Atatürk dönemindeki yerini biraz da olsa anlayabiliriz.

Bu arada, Atatürk döneminde özgürlükler üstüne yazılanlar arasında, özel girişim özgürlüğüne çok önemli bir yer verildiğini de belirtmek gerekir.

Atatürk döneminde özgürlüklere önem verilmesi, özgürlüklerle birlikte gelen sınırlılık ve sorumlulukların da özenle vurgulanması sonucunu doğuruyor. Bu nedenle, incelenen dönemler içinde, DP dönemi dışındaki en yüksek olumsuzluk oranının (% 12), Atatürk döneminde gerçekleştiği görülüyor. Atatürk döneminde, incelenen özgürlüklerin hemen hepsinin arkasından, bu özgürlüklerin sınırsız ya da kötü yolda kullanılmasının doğuracağı sakıncalar belirtiliyor. Fakat, özgürlükler üzerine konan sınırlamalardan bazıları, bugün için düşünülemez türden şeyler. Gezi özgürlüğü ve erdemleri uzun uzun anlatıldıktan sonra, şu cümlelerle karşılaşıyoruz: «Şehirden şehre seyahat için bazı şartlar vardır. Seyahat edecek olan kimse, tren veya vapur bileti almak için nüfus tezkeresi, hüviyet varakası göstermek mecburiyetindedir. Aynı zamanda çiçek aşısı ile aşılandığına dair bir vesika bulundurmak ve bulaşıcı hastalıklara mahsus aşılarla aşılanmak da lâzımdır,» (1927-1928, 5. Sınıf: 46).

Bireysel özgürlüklerle ilgili ögenin 1941 yılında son derece düşük bir düzeyle gerçekleşmesi bir kaç nedene bağlı olabilir. İkinci Dünya Savaşı içinde seferber edilmeğe çalışılan toplumda, özgürlüklerin fazla önemli olmadığı düşünülmüş olabilir. Ayrıca, Kemalist devrim ilkelerinin en yoğun biçimde benimsetilmesine çalışılan bu dönemde, özgürlüklerle beraber gelecek eleştiriler sakıncalı bulunmuş olabilir.

Bireysel Özgürlüklerin İnönü dönemindeki en yüksek düzeylere 1945 ve 1949 yıllarında ulaşması ise; dünyada uyanan genel özgürlükçü akımın etkisinden, çok partili döneme geçiş çabalarından ve devrim ilkelerinin eleştiriye uğramayacak kadar benimsetilmiş olduğu kanısından kaynaklanıyor olabilir.

Fakat, açıklanması gerçekten zor olan gelişme, çok partili döneme geçiş hazırlıklarının yapıldığı 1945-1949 yıllarında başlayarak

bu ögenin düşmeye başlaması, 1953'de ise Cumhuriyet dönemindeki ikinci düşük düzeye ulaşmasıdır. Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi, olumsuzluk oranı DP döneminde, Cumhuriyet tarihindeki en yüksek düzeye çıkıyor. DP'nin, muhalefet ve basın üzerine kurduğu baskıların yoğunlaştığı, özgürlüklerin kısılmağa başladığı 1957 yılında ise, Bireysel Özgürlüklerle ilgili yoğunluk puanı yükselmeye başlıyor. Askerî yönetimin egemen olduğu 1961 yılında, çok partili dönemdeki en yüksek noktaya ulaşıyor. Cumhuriyet döneminde özgürlüklerin en geniş ölçüde kullanıldığı 1965-1969 yıllarında ise düşme gösteriyor.

Açık bir biçimde, özgürlük ortamının gerçekten sağlanması ile, ders kitaplarında ele alınış yoğunluğu arasında ters bir ilişki bulunduğu göze çarpıyor. Başka bir deyişle, bireysel özgürlükler, bireysel sağlığa benziyor: ancak zedelendiği veya yitirildiği zaman üzerinde çok duruluyor. Elde olduğu zaman ise, doğal, rastgele bir durum sayılarak fazla önemsenmiyor. Sağlığı bir veri olarak alıp fazla üzerinde durmamak nasıl sağlığımızı yitirmemiz için gerekli koşulları yaratırsa; özgürlüklerimiz elimizde olduğu zaman onları önemsememek de aynı sonucu doğurabilir.

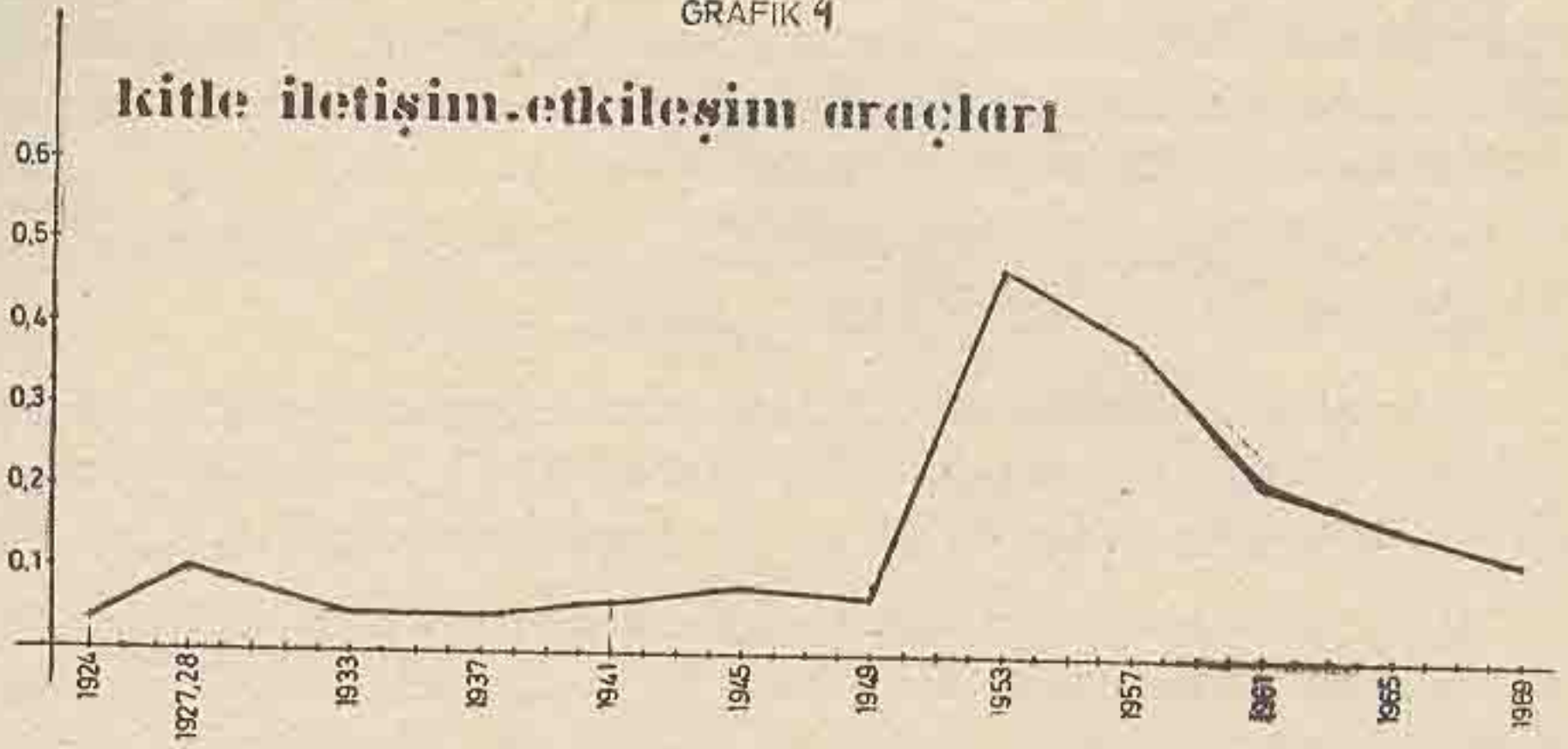
E. Kitle İletişim - Etkileşim Araçları

Dönemler incelendiği zaman, Atatürk ve İnönü dönemlerinde, 0,062 ve 0,067 gibi çok düşük puanlar sağlandığı, DP döneminde ise yoğunluk puanlarının birden 0,426'ya yükseldiği görülüyor. 1961-1969 döneminde ise tekrar bir düşme (0,172) izleniyor.

Kitle İletişim - Etkileşim Araçlarının incelenen yıllara göre değişmesi ise Grafik 4'de gösterilmiştir. 1924'den 1949'a kadar süren biteviye düşüklük görüntüsü, 1953'de dramatik bir biçimde değişmektedir. Sonra, 1953'den başlayarak, incelenen dönemlerin sonuna dek düzenli bir düşüş oluyor.

Bu ögenin, tek parti - çok partili dönemleri arasında gösterdiği farklılaşmaların bir kaç nedeni olabilir. Birincisi, incelenen iki dönem arasında, Kitle İletişim - Etkileşim Araçlarının yapısında, kapsamında ve etkisinde görülen farklılıklardır. İkincisi, çok partili dönemle birlikte gelen ortamın görece olarak daha özgür olması bu araçlara verilen önemi arttırmış olabilir (bu kategoride, devletin doğrudan yönetimi altında bulunmayan araçlar ele alındı).

GRAFİK 4

Bu araçlara verilen önemin 1953'de en yüksek noktaya ulaşmasında, DP'nin iktidara gelişinde basının oynadığı rolün önemi olabileceği gibi; görece de olsa örgürleşen basın ortamının getirdiği «yenilik» etkisi de bu sonucu doğurmuş olabilir. 1953-1969 arasındaki sürekli düşme ise (basın özgürlüğünün daha geniş sağlandığı dönemlerde de bu düşmenin sürmesi), «yeniliğin» eskimesine, alışkanlık etkisinin egemen olmasına bağlanabilir.

İncelenen kitaplarda, basının etkisinin kötü olabileceği konusunda öğrencilerin sık sık uyarıldığını da görüyoruz. 1927-1928 yılı ders kitabında (5. Sınıf: 151), «mecmua ve kitaplardan hangilerinin faydeli olacağını muallimlerden sorulması» gerektiği tekrar tekrar belirtiliyor. 1961'de de aynı görüşle karşılaşıyoruz: «Her yazılı şey faydalı değildir. Faydasız, hattâ zararlı yayınları okumakla hem paramızı, hem vaktimizi boşuna harcamış oluyoruz. Üstelik sinirlerimiz, ahlâkımız, görgümüz bozulabilir... Onun için, okuyacağınız kitap ve dergiler üzerinde öğretmenlerinizin öğütlerini dinlemelisiniz. Millî Eğitim Bakanlığı'nın inceleyip okullara öğütlediği yayınları okumalısınız.» (5. Sınıf: 118).

Bu uyarılara karşın, genel olarak, dönemlerin hiç birinde, Kitle İletişim - Etkileşim Araçları ile ilgili önemli bir olumsuzluk oranı bulunmuyor.

F. Devletle Yurttaşların Karşılıklı Yükümlülükleri

Yurttaşların Devlete Karşı Ödevleri ve Devletin Yurttaşlara Karşı Geleneksel Ödevleri (kısaca, Yurttaşların Ödevleri ve Dev-

letin Ödevleri olarak anılacak), Cumhuriyet dönemindeki değişimlerde paralel bir gelişim çizgisi gösteriyorlar. 1927-1928 öğrenim yılı dışında, Yurttaşların Ödevleri, sürekli olarak, Devletin Ödevlerinden daha yüksek yoğunluk puanı almıştır.

1924-1937 arasında, Yurttaşların Ödevlerinde yavaş, Devletin Ödevlerinde ise hızlı bir yoğunluk düşüşü izleniyor.

Meşruiyet kazanma sürecinde toplumsallaşmanın yoğun ve tutarlı bir biçimde uygulandığı 1937-1949 arasında da, devlet - yurttaş ilişkilerinde önce yükselmeler, sonra düşmeler olduğu izleniyor.

1953 yılında her iki öge de yükselmeler göstermekle birlikte, Yurttaşların Ödevlerinde daha hızlı bir yükselme, 1957'de ise düşme izlenirken; Devletin Ödevleri 1957'de de yükselmesini sürdürüyor. 1961'de iki öge de düşmekle birlikte, tek parti dönemi ortalamasının çok üstünde kalıyor. 1965'de aynı durum sürüyor, 1969'da ise, tekrar hızlı bir yükseliş izleniyor.

Her iki ögenin de 1924 yılında yüksek düzeyde başlaması, böyle bir başlangıç gösteren diğer ögelerde de olduğu gibi, Osmanlı döneminden, Devlet - Yurttaş İlişkileri ile ilgili olarak güçlü bazı normlar alındığı kanısını uyandırıyor. Fakat, Bireysel Özgürlükler ögesinde de görüldüğü gibi, bir yeniden düzenleme niteliği gösteren Atatürk döneminde, bu iki öge de düşüş gösteriyor. Osmanlı dönemi normlarına duyulan güvensizlik, yeni normlar getirmenin uzun zaman alması, bu düşüşü 1937 yılına dek getiriyor. İnönü dönemindeki yükselmeler de, zayıf ve tereddütlerle dolu gibi gözüküyor.

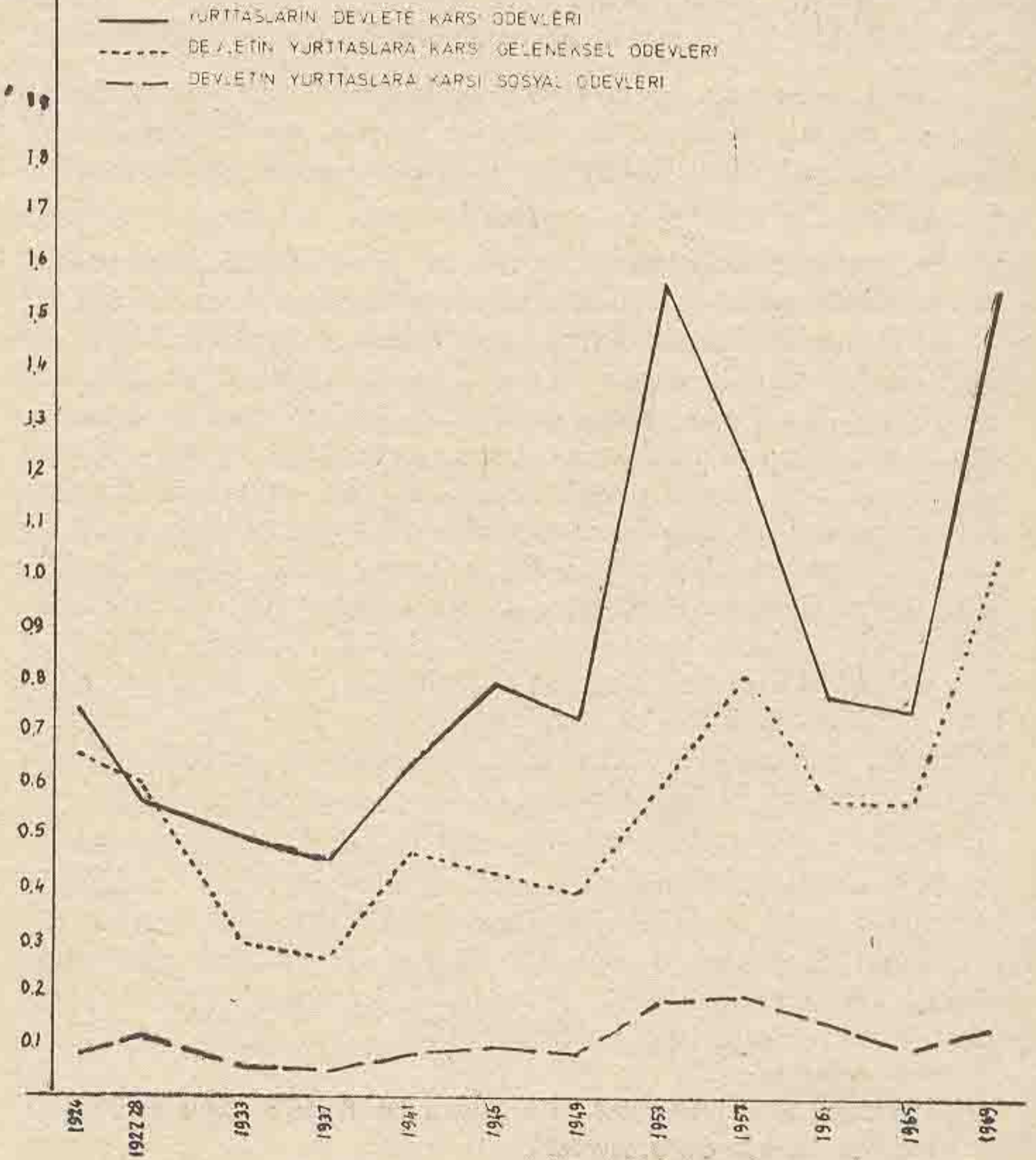
1924'de, yurttaşların yasalara uyma zorunluluğundan söz edilirken, «kanuna itaatsizlik isyan cürmünü teşkil eder,» (5. Sınıf: 80), gibi istibdat döneminin damgasını taşıyan çok sert yargılar görebiliyoruz. 1933 yılına gelindiği zaman, yasalara uyum sağlamak için daha ince sayılan yolların denendiği izleniyor: «Devlete ait olan maddeler üzerinde hırsızlık etmek, gümrük kaçakçılığı yapmak, Türk gibi aslan yürekli erkek kimselere hiç yakışmaz,» (5. Sınıf: 59). 1961 yılına gelindiğinde ise, Yurttaşların Ödevlerinde, onları devlete karşı koruyacak yasal bazı sınırlamalar bulunduğu, devletin yurttaş her istediğini yaptıramayacağı belirtiyor, (4. Sınıf: 32).

Yapılan bu alıntılar, bu iki ögede izlenen dalgalanmaları daha iyi anlamamıza yarayabilir. Devlet - yurttaş ilişkisi, ortama ve ege-

men olan toplumsal felsefeye göre sürekli değişimler gösteriyor. 1950'den sonra gözlenen yoğunluk artışlarının niteliksel içeriğine baktığımız zaman; siyasal katılımı artan, karmaşıklaşan, işbölümü ve iç - bağlantıları artan bir toplumda; yurttaşların sorumluluklarına ve devletin düzenleyici işlevine gittikçe daha fazla ağırlık veril-

GRAFİK 5

devlet-yurttaş ilişkileri

mesinin en önemli neden olduğu görülüyor. Demokrasinin sadece hak ve özgürlüklerden oluşmadığı, aynı zamanda sorumluluklar getirdiği, yıllar ilerledikçe daha çok vurgulanıyor. Öte yandan; trafik, turizm, ekonomik kalkınma gibi «yeni» sayılabilecek veya yeni yeni vurgulanmaya başlayan konularda; bireylere ve devlete düşen görevler gittikçe artan oranlarda yer tutmağa başlıyor.

1957 yılında, Devletin Görevleri artarken Yurttaşların Görevlerinin düşmesi, açıklanması zor bir olgu. 1961-1965 yılındaki düşüklük düzeyini, 27 Mayıs'tan sonra gelişen ortam içindeki, devlet-yurttaş ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi eğilimine bağlayabiliriz.

Bu iki ögenin de, bütün dönemlerde, son derece yüksek olumlu puanlar aldığı görülüyor. Bir tek 1961 yılında, DP döneminin eleştirisi niteliğinde olarak, Devletin Görevleri ögesi (0,0009) oranında olumsuz puan almıştır.

Yurttaşların Ödevlerinin en önemli içeriğinin, **düzene, yasalara, kurallara uyma** olduğunu anımsamakta yarar var. Konuya bu açıdan bakacak olursak, Yurttaşların Ödevleri ögesinin, büyük bir ağırlıkla temsil edilmesinin önemi daha iyi anlaşılır. Bu kitaplar da, Siyasal Kurumlar, Kemalist Devrim İlkeleri ve Köy ögelerinden sonra, en çok önem verilen konu, yurttaşların siyasal-toplumsal düzene uyan kişiler olarak eğitilmesi çabası olmuştur (*). Çok partili dönemde bu çabaların (özellikle 1953 ve 1969 yıllarında) en yüksek noktalara ulaşması da ilginç. **Özgür seçim olanağı ile birlikte uyum (itaat) zorunluluğu da aynı güçte vurgulanmaktadır.** Yurttaşların devlete karşı göstermesi gerekli ödevlerin (1927-1928 dışında) sürekli olarak Devletin Ödevlerinin daha fazla vurgulanması da; Yurttaşlık Bilgisi kitaplarına yansıyan devlet - yurttaş ilişkilerinde, «uyumlu - sorumlu yurttaş» - «daha az sorumlu devlet» imgesi yaratacak biçimdedir.

Devletin Yurttaşlara Karşı Sosyal Ödevleri (Devletin Sosyal Ödevleri olarak anılacak), tek parti döneminde, önemsiz değişiklikler göstermiş ve düşük bir düzeyde kalmıştır. Cumhuriyet dönemindeki en yüksek düzeye, DP döneminde çıktığını görüyoruz. Siyasal katılımın arttığı bir ortamda, devlet sosyal amaçlı bir siyaset izlemiyor olsa bile, bu beklenebilecek bir durumdur. Asıl il-

(*) Çalışmanın bütünlüğü içinde ele alınan bu ögelere, konu sınırlaması nedeniyle, burada değinmeyeceğiz.

gingç olan, «sosyal devlet» anlayışı Anayasamıza girdikten sonra, 1961 ve 1965 yıllarında bu ögenin düşmesidir. 1969 yılındaki hafif yükselme, siyasal ortamdaki bu değişikliğin ders kitaplarına yansımaları olabilir.

Bu öge, hiç bir dönemde olumsuz puan almadı. Olumlu puan oranları da genellikle % 100'e yakın oldu.

Cumhuriyet döneminde bu kavramın geçirdiği değişiklik, 1924 ve 1961 yıllarında aynı konuda yazılan şu cümleler arasındaki farktan izlenebilir: «Vergi, her vatandaş için mukaddes bir borçtur... Fakirden vergi alınmıyorsa, bu ondan başka bir şey almak imkânı bulunmamasından naşidir. Yoksa bir hakka müstenid değildir,» (1925, 5. Sınıf: 80). «Yalnız küçük çiftçi kazançlarıyla bu işlerde çalışanların ücretlerinden ve gezici satıcılardan, küçük sanatçılardan, sakat işçilerden, hizmetçilerden, hamallardan, toprak altında çalışan işçilerden, emekli, dul ve yetim maaşlarından, muhtar, imam ve koruculardan gelir vergisi alınmaz. Bunun sebebi bu işleri ve bu işleri yapan kimseleri korumaktır,» (1961, 5. Sınıf: 75).

Devletin Sosyal Ödevleri, incelenen kitapların hiç birinde, devletin önemli ve başlıca görevlerinden birisi olarak ele alınmamıştır. Sosyal Ödev, devletin arasına ve lütfen yerine getirdiği önemsiz bir işlev olarak gösterilmektedir. Bu konudaki asıl sorumlu kimselerin yurttaşlar olduğu; zenginlerin fakirlere yardım etmesi gerektiği; Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu gibi derneklerin örgütlenerek sosyal sorunların çözümlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Atatürk döneminde «savaş yetimleri» üzerinde sık sık durulmakla birlikte, bu konunun devlet tarafından çözümlendiğine veya çözümleneceğine değgin bir görüş ile sürülmemekte; yurttaşlar, bu sorunu ele almağa çağrılmaktadır. Yardım derneklerine ayrılan yer, Yurttaşlık Bilgisi kitaplarında, Devletin Sosyal Ödevlerine ayrılan yerden daha fazladır. (Bu dernekler devlet kuruluşu sayılmadığı için, nicelik analizinde yer verilmedi).

Aşağıdaki alıntılar, bu açıklamalar için somut birer örnek olabilir: «Zenginler servetlerini kendi nefislerine, kendi zevklerine hasredecek kadar hodbin olmamalıdır. Hasta ve mustarip vatandaşlar zaruret ve sefalet içinde inlerken yalnız kendilerini düşünen zenginler merhamet ve muavenetin yüksek zevklerini hiç anlamıyorlarsa şurasını olsun düşünmelidirler ki dünyanın bin türlü hali vardır. Çok zengin sonra fakir düşmüştür,» (1927-1928, 4. Sınıf: 0

Bu alıntının ilginç yanı, kesin olarak **toplumsal sorumluluk** düşüncesinden hareket etmemesidir. Zengin kişiyi fakirlere yardıma yöneltmek için, duyacağı bireysel zevkler ödün olarak; ilâhî adaletin gerçekleşmesi sonucunda servetini yitirme olasılığı da bireysel bir ceza olarak öne sürülmektedir. Bireysel ve ilâhî adaletten sosyal adalete geçiş için alınması gereken uzun bir yol var. Diğer örnekler: «İçtimaî yardım işlerini daha verimli hale sokmak ve hükümetin bu yolda işini kolaylaştırmak maksadıyla yardım seven, iyi kalpli vatandaşlar aralarında içtimaî yardım kurumları meydana getirmişlerdir, (1957, 5. Sınıf: 68). «Yoksulların, muhtaçların yardımına koşmak için **Sosyal Yardım** kurumları kurulmuştur. Bunlar Türk Milleti'nin cömertliğinin, yardımseverliğinin en güzel örnekleridir,» (1969, 5. Sınıf: 63).

Yasal değişikliklerle desteklense de, incelenen kitaplar içinde en yavaş değişim gösteren öge, Devletin Sosyal Ödevleri olmuştur.

SONUÇ

Bireysel özgürlükler dışında, incelenen ögelerin hepsinin çok partili dönemde daha büyük bir yoğunlukla ele alındığını görüyoruz. Bu gözlemden, kabaca da olsa, 1950 sonrasında, çocuklara verilen eğitimin, demokratik denetim sağlamağa daha yatkın bir bilinç gelişimine yol açabilecek nitelikte olduğu söylenebilir. Bugün kuşaklar arasında bir çatışma söz konusu ise, 1950'den önce ve sonra alınan farklı eğitimin bu çatışmada etkili rol oynayan öğelerden birisi olduğu da ilgeri sürülebilir.

Verilerin incelenmesi, Demokrat Parti döneminin, demokratik denetimi sağlayacak siyasal bilinç gelişiminin oluşması açısından çok önemli bir aşama oluşturduğunu gösteriyor. Bireysel Özgürlükler ve Siyasal Partiler dışındaki bütün ögeler, Demokrat Parti döneminde en büyük yoğunluk düzeyine ulaşmıştır.

İlkokul Yurttaşlık Bilgisi kitaplarında izlenen siyasal toplumsallaşma çizgisinin demokratik denetim açısından en önemli eksiği; Cumhuriyet döneminde, kurumsal ve biçimsel denetim öğelerine artan bir ağırlık ve önem verilmesine karşılık, öze ilişkin konuların yeterince ele alınmamış olmasıdır. Bireysel özgürlüklere gittikçe daha az yer verildiğini, «uyumlu ve sorumlu yurttaş» imgesi vurgulanırken, devletin yurttaşlara karşı olan sosyal ödevlerinin çok geri plânlara itildiğini izliyoruz. İlkokul Yurttaşlık Bilgisi kitapları,

siyasal denetimin **nasıl** yapılacağını oldukça iyi gösteriyor. Fakat, **neyin** denetleneceğini, aynı açıklık, kesinlik ve vurgu ile ortaya koymıyor. 1960'lardan sonra siyasal düzenimize karşı yöneltilen «biçimsel demokrasi» eleştirisinin ne kadar önemli bir gerçeklik payı taşıdığı, böylece, çocuklarımıza verdiğimiz eğitimde de kendisini göstermektedir.

EK I :

İçerik Analizi Uygulanan Kitaplar

- Muslihittin Adil (1924) **Malûmat-ı Vataniye**, İstanbul: Orhaniye Matbaası. (4. Sınıf)
- _____ (1924) **Malûmat-ı Vataniye**, İstanbul: Orhaniye Matbaası. (5. Sınıf)
- Ali Kâmi (1927-1928) **Yurt Bilgisi** İstanbul: Kütüphane-i Hilmi. (4. Sınıf)
- Mithad Sadullah (1927-1928) **Yurt Bilgisi**, İstanbul: Hilâl Matbaası. (5. Sınıf)
- Yurt Bilgisi** (1933) İstanbul: Maarif Vekâleti Yayın. (4. Sınıf)
- Yurt Bilgisi** (1933) İstanbul: Maarif Vekâleti. Yayın. (5. Sınıf)
- Yurt Bilgisi (1937) İstanbul: Maarif Vekâleti Yayın (4. Sınıf)
- Yurt Bilgisi (1937) İstanbul: Maarif Vekâleti Yayın (5. Sınıf)
- Rona, Tarık Emin (1941) **Yurtbilgisi Dersleri**, İstanbul: Maarif Matbaası. (4. Sınıf)
- _____ (1941) **Yurtbilgisi Dersleri**, İstanbul: Maarif Matbaası. (5. Sınıf)
- Ermât, Bedia ve Kemal Ermât (1945) **Yurtbilgisi Dersleri**, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. (4. Sınıf)
- _____ (1945) **Yurttaşlık Bilgisi Dersleri**, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. (5. Sınıf)
- _____ (1949) **Yurttaşlık Bilgisi Dersleri**, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. (4. Sınıf)
- _____ (1949) **Yurttaşlık Bilgisi Dersleri**, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. (5. Sınıf)
- Kurtuluş, Faruk (1953) **Yurttaşlık Bilgisi Dersleri**, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi. (4. Sınıf)
- _____ - ve Osman Kurtuluş (1953) **Yurttaşlık Bilgisi Dersleri**, Kanaat Yayınları. (5. Sınıf)
- Akşit, Niyazi (1957) **Yurttaşlık Bilgisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi. (4. Sınıf)
- _____ ve Osman Eğilmez (1957) **Yurttaşlık Bilgisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi. (5. Sınıf)

- Yücel, Hasan Ali ve Rakım Çalapala (1961) **Yurttaşlık Bilgisi**. İstanbul: Atlas Yayınevi. (4. Sınıf)
 ————— (1961) **Yurttaşlık Bilgisi**. İstanbul: Atlas Yayınevi. (5. Sınıf)
- Akşit, Niyazi ve Osman Eğilmez (1965) **Yurttaşlık Bilgisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi. (4. Sınıf)
 ————— (1965) **Yurttaşlık Bilgisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi. (5. Sınıf)
- Tülin, Hayri (1969) **Yurttaşlık Bilgisi**. İstanbul: Kanaat Yayınları. (4. Sınıf)
 ————— (1969) **Yurttaşlık Bilgisi**. İstanbul: Kanaat Yayınları. (5. Sınıf)

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya (1972) **Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940)** Ankara: Eğitim Fakültesi (Basılmamış çalışma)
- Almond, Gabriel A. ve Sidney Verba (1963) **The Civic Culture**. Princeton: University Press.
- Avcı, Rıza (1976) «Çocuğun Siyasal Toplumsallaşması.» Ankara: SBF (Basılmamış çalışma)
- Frey, F. W. (1963) **Education and Political Development in Turkey**. Cambridge: MIT.
- Harrington, Charles (1973) «Pubils, Peers and Politics,» s. 131-159, **Learning and Culture** (der. S.T. Kimball ve J.H. Burnett). Seattle: Amerikan Ethnological Society.
- Hess, Robert D. ve Judith V. Torney (1967) **The Development of Political Attitudes in Children**. Chicago: Aldine Publishing Co.
- Litt, Edgar (1963) «Civic Education, Community Norms, and Political Indoctrination,» **American Sociological Review**, Şubat, s. 28. n. 1: 69-75.
- Roos, Lesli L.; Noralon P. Roos ve Gray R. Field (1968) «Students and Politics in Turkey,» **Daedalus**, Kış: 184-203.
- Rush, Michael ve Phillip Althoff (1970) **An Introduction to Political Sociology**. London: Nelson.
- Sanford, Nevitt (1973) «Authoritarian Personality in Contemporary Perspective,» s. 139-171, **Handbook of Political Psychology** (der. R. Niemi). London: Jasse-Bass.
- Tuğrul, Yıldız (1973) **Youth and Modernization Process in Turkey**. Boston: Boston University (Basılmamış çalışma).